

УДК 94(477)«1934»:929

*А. І. Федорова***РЕАКЦІЯ НА СМЕРТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
ЗА ІНФОРМАЦІЮ ГАЗЕТИ «ДІЛО»
(ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ 1934 р.)**

Федорова Алла Іванівна, к. і. н., доцент, доцент кафедри історії та етнографії України, e-mail: alla_F2006@ukr.net

Одеський національний політехнічний університет,
просп. Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

АНОТАЦІЯ

2017 р. Україна відзначає визначну подію — створення Центральної Ради та проголошення української державності. Головою Центральної Ради було обрано М. С. Грушевського (17(29).09.1866–24.11.1934) — видатного науковця та політичного діяча. Його роботу на чолі Української Народної Республіки навіть сучасники оцінювали по-різному. Однак передчасна смерть цієї видатної особи не залишила осторонь нікого: і якщо в Радянській Україні боялися відкрито говорити та писати про М. С. Грушевського, то Західна Україна, що перебувала на той час у складі Польщі, а також Європа та Америка, де компактно проживали українці, дуже гучно зреагували на цю подію. Аналіз публікацій газети «Діло» показує масштабність подій щодо вшанування пам'яті «Батька України», «українського Нестора»: розвішувалися чорні прапори на будинках українських установ, розклеювалися клепсидри, проводилися жалобні засідання та академії, де виголошувалися реферати, присвячені різновекторній діяльності вченого (деякі статті були надруковані на шпальтах «Діла»), панахиди. І це спостерігалось не тільки в великих містах (Львів, Варшава, Париж, Нью-Йорк), а й в маленьких містечках та селах Європи; вшановували пам'ять вченого не тільки інтелігенція, а й духівництво, робітництво, селянство.

Ключові слова: *М. С. Грушевський; газета «Діло»; вшанування пам'яті вченого.*

А. И. Федорова

**РЕАКЦИЯ НА СМЕРТЬ М. С. ГРУШЕВСКОГО
ПО ИНФОРМАЦИИ ГАЗЕТЫ «ДЕЛО»
(НОЯБРЬ — ДЕКАБРЬ 1934 г.)**

Федорова Алла Ивановна, к. и. н., доцент, доцент кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: alla_F2006@ukr.net

Одесский национальный политехнический университет,
просп. Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

АННОТАЦИЯ

В 2017 г. Украина отмечает знаменательное событие — создание Центральной Рады и провозглашение украинской государственности. Председателем Центральной Рады был избран М. С. Грушевский (17(29).09.1866–24.11.1934) — выдающийся научный работник и политический деятель. Его работу во главе Украинской Народной Республики даже современники оценивали по-разному. Однако преждевременная смерть этой выдающейся личности не оставила в стороне никого: и если в Советской Украине боялись открыто говорить и писать о М. С. Грушевском, то Западная Украина, которая находилась в то время в составе Польши, а также Европа и Америка, где компактно проживали украинцы, довольно бурно отреагировали на это событие. Анализ публикаций газеты «Дело» показывает масштабность мероприятий по чествованию памяти «Отца Украины», «украинского Нестора»: развешивались черные флаги на домах украинских организаций, расклеивались клепсидры, проводились траурные заседания и академии, где провозглашались рефераты, посвященные разновекторной деятельности ученого (некоторые статьи были напечатаны в «Деле»), панихиды. И это наблюдалось не только в крупных городах (Львов, Варшава, Париж, Нью-Йорк), но и в маленьких городках и селах Европы; чествовали память ученого не только интеллигенция, но и все слои населения.

Ключевые слова: М. С. Грушевский; газета «Дело»; чествование памяти ученого.

A. I. Fedorova

**REACTION TO THE DEATH OF M. GRUSHEVSKY
ON «WORK» PERIODICAL'S PAGES
(NOVEMBER IS DECEMBER 1934)**

Fedorova Alla Ivanivna, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor at the History and Entnography of Ukraine Department, e-mail: alla_f2006@ukr.net

Odessa National Polytechnic University,
1 Shevchenko avenue, Odessa, 65044, Ukraine

ABSTRACT

In 2017 Ukraine celebrates an important event: creation of Central Soviet and proclamation of the Ukrainian state system. M. Grushevsky was elected as the chairman of Central Soviet (17 (29).09.1866–24.11.1934) he was an eminent scientist and political figure. At the position of the Ukrainian People's Republic leader he was estimated differently even by contemporaries. However this figure premature death left aside nobody. In Soviet Ukraine people were afraid to talk and write about M. Grushevsky. The Western Ukraine that those times made part to the Poland, as well as Europe and America, where Ukrainians lived by compact groups, reacted violently to this death. Analysis of publications at the newspaper «Work» shows the magnitude of events concerning the commemoration of the «Father of Ukraine», «Ukrainian Nestor»: people hung black flags on houses Ukrainian institutions, they pasted clepsydra, held plaintive meetings and Academy sessions, where they uttered the essays, dedicated to the scientist's diverse activities (some articles were published in the «Work»), people ordered the funeral service in churches. It was observed not only in large cities such as Lviv, Przemysl, Ternopil, Lutsk, Warsaw, Prague, Sofia, Paris, New York, but also in small towns and villages of Europe; The memory of this prominent scientist was honored not only by intellectuals, but also all layers of the population.

Key words: *M. Grushevsky; newspaper «Work»; celebration in honour of memory of scientist.*

Михайло Сергійович Грушевський (17(29).09.1866–24.11.1934) — видатний історик, державний і політичний діяч, творець української державності. Його ім'я записано на скрижальх історії поряд з такими велетнями, як Богдан Хмельницький та Тарас Шевченко. Він жив і творив при різних режимах, неодноразово піддавався за свої погляди переслідуванням,

ув'язненням. Ще при житті не всі однозначно оцінювали його, передусім, політичну діяльність, але його смерть 24 листопада 1934 р. нікого з українців не залишила байдужим. І якщо в Радянському Союзі деякі науковці, друзі М. С. Грушевського були настільки залякані, що не наважувалися відкрито прийти на прощання з тілом покійного (а ті, хто прийшов, навіть до труни не могли підійти) [1, с. 95–96], боялися й писати будь-що про його досягнення, ще й вбивство секретаря ВКП(б) С. Кірова 1 грудня 1934 р. додало «масла у вогонь».

В Західній Україні і в світі смерть М. С. Грушевського знайшла більше відображення. Чимало повідомлень щодо заходів по смерті М. С. Грушевського знаходимо на шпальтах газети «Діло» (архів газети див. на: <https://libraria.ua>) — найдавнішого щоденника в Західній Україні (1888–1939). Газета була рупором народників, пізніше — УНДП та УНДО. Етапи діяльності щоденника детально проаналізовані Ю. Шаповалом.

Проблема вшанування пам'яті вченого не є новою в історіографії [2], найбільший внесок в її розробку зробив В. Тельвак. Ми ставимо перед собою завдання подати в систематизованому хронологічному порядку перші реакції на смерть видатного вченого і заходи щодо вшанування його пам'яті до кінця 1934 р., що знайшло відображення в щоденнику «Діло».

Слід зазначити, що в західноукраїнській пресі слідом за офіційною радянською пресою подавалася спотворена дата смерті вченого — 25 листопада, а не 24 (це, на думку О. Юркової, була технічна помилка [3], але з публікацією в газеті «Правда» ніхто не наважувався сперечатися).

28 листопада на першій шпальті «Діла» видрукований розлогий некролог, на відміну від офіційно сухого радянського: «...закінчив своє життя в Москві [01.12 в газеті було надано спростування щодо смерті вченого не в Москві, а Кисловодську. — А. Ф.] один із найвизначніших синів нашого народу з кінцем XIX й початком XX століття, професор і член Української Академії Наук, голова Української Центральної Ради, МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, найбільший сучасний історик українського народу, історик українського письменства, організатор української науки в Галичині й Наддніпрянщині, батько нової української історіографії, що виховав цілий ряд учених істориків, відомий політичний і громадський український

діяч і т. д. і т. д. Вістку цю з великим смутком прийме кожний українець, без огляду на те, як хто дивиться й оцінює політичну діяльність незабутнього вченого й патріота...» [4].

В газеті звертали увагу на «показовість» похорон вченого для світу: «...Його [М. Грушевського. — А. Ф.] замучили за старі гріхи, за прогріхи проти Росії і большевизму. І яким цинізмом відгонить від офіційної вістки з Москви, що Михайла Грушевського, одного «з провідників націоналістичного руху українського», «визнаючи його незвичайні наукові заслуги», кволий і нещасний «уряд УСРР постановив перевезти його тіло до Києва й поховати на кошт держави». На такий глум здатні тільки ті, що нічого ніколи не жахаються, навіть виголюджувати мільйони! Вбили й ховають — для милих очей світа, заступленого в Женеві! — на державний кошт!» [4]. Тобто як і в часи Голодомору створювали «красиву картинку».

Довідавшись про смерть М. Грушевського, українські установи, товариства як в Західній Україні, так і в еміграції вивішували чорні прапори (наприклад, у Львові — НТШ, Просвіта, Рідна школа, Земельний банк, Центробанк, Народна Гостинниця, Маслосоюз, Центросоюз, Народна Торгівля та ін. [5], в Перемишлі — «Віра», Народний Дім, Міщанська Каса, Український Інститут для дівчат та ін. [6]), розклеювали на різних установах та будинках клепсидри (оголошення в траурній рамці), здійснювали жалобні засідання, Академії пам'яті, панахиди тощо.

Заходи щодо вшанування смерті М. Грушевського до кінця 1934 р.
(складено автором за г. «Діло» 01.12.1934–31.01.1935)

дата	місце	захід	хто виступив
Західна Україна			
28.11	Львів	Жалобне засідання Центрального Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання, його львівських членів та представників українських установ за ініціативи Президії УНДО в Народній Канцелярії	Виступили: заст. голови УНДО Вас. Мудрий; голова УНДО Дмитро Левицький

дата	місце	захід	хто виступив
		Засідання НТШ	Виступили: президент В. Децикевич та заст. голови В. Левицький
		Жалобне засідання УСРП	Промова головного секретаря партії Матвія Стахіва
	Рога-тин	Жалобне засідання	Промова Степана Кузика
	Терно-піль	Жалобне засідання Пові-тового Народного Коміте-ту УНДО	Промова В. Болюха
29.11	Сколе (сто-лиця Бойків-щини)	Засідання представників усіх українських това-риств з ініціативи філії «Просвіти»	Реферат С. Булака
	Дрого-бич	Вшанування пам'яті	Реферат Степана Ви-твицького
	Стрий	Жалобне засідання Пові-тового Народного Коміте-ту УНДО	
30.11	Львів	Спільне засідання Істо-рико-філологічної секції НТШ разом з Правничою Комісією в бібліотеці НТШ	Промова заст. директора Історичної секції М. Чу-батого
	Пере-мишль	Жалобне засідання в Ді-вочому Інституті	
	Терно-піль	Жалобна академія	Реферат Ст. Барана
01.12	Львів	Жалобне засідання Філо-логічної секції НТШ	Промова директора секції І. Свенцицького, особисті спогади присутніх
	Пере-мишль	Жалобне засідання Пові-тового Народного Коміте-ту УНДО	Промова В. Загайкевича
		Жалобні сходи усіх місцевих українських товариств та установ	Промова В. Загайкевича
	Чорт-ків	Жалобна академія в залі Народного Дому	Промова А. Горбачев-ського
02.12	Львів	Жалобна академія у будинку «Каменярів» заходом УСРП	Виступили М. Стахів, К. Коберський, Костюк, Ст. Старосольський

дата	місце	захід	хто виступив
		Робітничі збори в залі Товариства «Праця» під проводом п. Боруха	Реферат Буняка, промова Чернецького
		Жалобне богослужіння з панахидою в соборі св. Юра заходом Української Парламентарної Репрезентації	Правив о. мітрат Базюк з численним духівництвом. Проповідь о. Гавриїла Костельника. Присутні Д. Левицький, голови Просвіти, Рідної школи та інші представники усіх українських установ, товариств та рядові віряни
	Почаїв	Жалобні сходи Українського Культурно-Освітнього Товариства і філії «Союзу Українок»	
	Джурин, Чортків. повіт	Сходи членів гуртка «Рідної школи»	Виступили Іван Братків, Сидір Нагаєвський
	Сколе	Поминальне богослужіння	Панахиду відправив настоятель собору прот. Яковлів
	Стрий	Панахида, жалобна академія в Народному Домі	Реферат учня М. Грушевського Євгена Форостина
	Золотий Потік	Жалобне засідання в залі читальні «Просвіти»	Промова адвоката Мисевича
	Рівне	Панахида	
03.12	Перемишль	Збори громадських радних, скликаних повітовою народною організацією УНДО	Промова В. Загайкевича
04.12	Холм	Панахида в церкві Св.Іоана Богослова	Відслужив о. мітрат Стефан Грушко
	Старий Самбір	Жалобне засідання культурно-освітніх та економічних установ заходом філії «Просвіти»	Реферат І. Максимчука
07.12	Тернопіль	Надзвичайні загальні збори філії Учительської Громади	Реферат Якіма Яреми

дата	місце	захід	хто виступив
	Станіславів	Жалобна маніфестація в залі Народної Торгівлі	Виступили Юлій Олесницький, Олег Целевич
08.12	Львів	Жалобна академія в Музеї НТШ заходами всіх секцій	Кость Левицький, Іларіон Свенціцький, Іван Крип'якевич з рефератом «Михайло Грушевський як історик України»
	Ужгород	Академія пам'яті	Реферати В. Мурашко та В. Бирчака
	Чортків	Академія пам'яті в Народному Домі	Реферат проф. Ляховича «Наукова діяльність проф. Михайла Грушевського»
09.12	Тернопіль	Панахида в парахіальній церкві	Відправив о. Вол. Громницький
		Жалобна академія в залі Міщанського Братства	Виступили І. Брикович, Н. Гірняк, Ст. Баран та ін.
	Комарно	Надзвичайні сходи трьох читалень «Просвіти»	
	Станіславів	Жалобна академія в залі «Народної Торгівлі»	
11.12	Львів	Засідання Головного відділу товариства «Просвіта»	Повідомлення І. Брика
16.12	Горохів	Панахида заходом Українського Аматорського гуртка	Відслужив о. протоієрей Ю. Мельник
	Луцьк	Панахида в Чеснохресній церкві	Відслужив єп. Полікарп в оточенні численного духовництва, присутні багато людей з Луцька та околиць
19.12	Коломия	Панахида в місцевій церкві	Відправив о. А. Русин, співав хор під управлінням проф. Д. Николишина
		Святкова академія вшанування пам'яті заходом Українського Народного Дому за участі всіх культурно-освітніх установ в залі Щадничої Каси	Відкрив академію В. Оробець. Реферат учня Грушевського Й. Чайківського «Мих. Грушевський як історик України і професор університету»

дата	місце	захід	хто виступив
			Д. Николишина «Мих. Грушевський як історик літератури і культури»
23.12	Радехів	Панахида за участю всього громадянства та інтелігенції	
		Жалобне засідання в Народному Домі	Відкрив голова «Української Бесіди» М. Панасюк. Реферат В. Чуми, в якому він порівняв М. Грушевського «з такими геніями як Шевченко та Франко і назвав його українським Нестором та професором усього народу»
	Станіславів	Велика повітова академія з ініціативи філії «Просвіти»	Відкрив Юлій Олесницький. Реферат члена історичної секції НТШ Олега Целевича
25.12	Львів	Заупокійна служба, з'їзд Рідної школи	
Європа та Америка			
01.12	Варшава	Жалобне засідання в Українському клубі	Промови М. Ковалевського, Г. Лазаревського
04.12	Прага	Організаційні сходи представників 28 організацій за ініціативи товариства «Єдність»	
	Краків	Жалобне засідання в залі товариства «Просвіта»	Відкрив засідання голова «Просвіти» О. Пацкань. Виступили Богдан Лепкий, І. Зілинський, Т. Сташко
	Софія	Жалобне засідання Управи Союзу українських організацій задля ініціювання заходів жалоби за М. Грушевським	
06.12	Варшава	Академія пам'яті і Українському Науковому Інституті	Промови О. Лотоцького та М. Кордуби
07.12	Берлін	Жалобна академія в Українському	Вступне слово І. Мірчука. Реферати:

дата	місце	захід	хто виступив
		Науковому Інституті, яку влаштували Український Науковий Інститут та Українська Громада в Німеччині	Б. Крупницький «Грушевський — історик України», З. Кузель «М. Грушевський та його наукова діяльність», М. Антонович «М. Грушевський як історик культури», В. Леонтович «Мої спомини про М. Грушевського»
11.12	Прага	Жалобні збори Українського Педагогічного інституту	Промова проректора Л. Білецького, реферат П. Феденка «М. Грушевський як історик»
		Збори Українського Соц. Клубу	Реферати: Н. Григорієв «Грушевський як державник і політик», А. Животко «Провина М. Грушевського на основі звідомлень совітської преси», Є. Малик «Спомини з 1917–1919 рр.», П. Феденко «Грушевський як історик і державний муж»
12.12	Прага	Спільне засідання Українського Товариства прихильників книги та Товариства Українських письменників та журналістів	Виступили: В. Січинський, Л. Білецький
	Ржевниці (Чехословаччина)	Жалобна академія в українській гімназії	Реферат К. Подільського, спогади І. Паливоди
16.12	Софія	Панахида в церкві св. Кирила і Мефодія	
	Берлін	Академія в Берлінському університеті	Виступили проф. Антон Пальме та Борис Крупницький
18.12	Данциг	Конвент пам'яті, організований Союзом Українських Студентів «Основа»	Виступив Савин Дудрик

дата	місце	захід	хто виступив
22.12	Прага	Жалобні збори Українського Вільного університету	Відкрив І. Горбачевський, реферати Д. Дорошенко «Грушевський як історик України», Л. Білецький «Грушевський як історик української літератури»
	Париж	Поминальна академія, яку влаштувала Українська Громада	Виступили голова Громади М. Єремів та проф. О. Шульгін (на фр.). Присутні українське громадянство та гості
23.12	Нью-Йорк	Панахида в українській католицькій церкві	
29.12	Прага	Панахида у «Гусовім домі»	Відслужив архієпископ Саватій
		Жалобна академія, влаштована міжорганізаційним комітетом українських організацій в ЧСР	Відкрив С. Русов. Реферати: М. Славінський «М. Грушевський в українському відродженні», А. Галька «М. Грушевський в Галичині», М. Дольницький «М. Грушевський і тогочасна українська молодь Галичини», П. Феденко «М. Грушевський як історик», Л. Білецький «М. Грушевський як історик української літератури», Г. Омельченко «М. Грушевський і слов'янство», М. Омелянович-Павленко «М. Грушевський і Українська Армія», С. Росоха «М. Грушевський і сучасна молодь». Також виступили проф. Янко від Чеської АН, Захарко від Білоруської Громади в ЧСР і Ламтатідзе від грузинів

дата	місце	захід	хто виступив
30.12	Софія	Жалобна академія в залі Слов'янського товариства	Відкрив Ст. Чілінгіров. Реферати Д. Шелудько, М. Ніцкевича. Присутні уповноважений міністр ЧСР Макс, академік Ватев, донька М. Драгоманова Лідія Шишманова та інші українські та болгарські громадяни

Окремі реферати, присвячені пам'яті вченого, друкувалися на сторінках газети: Дмитро Левицький «Померла людина... не померла ідея!» [7], Микола Ковалевський «Як проголошено самостійність України» [8], Зенон Кузель «Михайло Грушевський та його діяльність на західно-українських землях» [9] та ін.

Згадували і в закордонній періодиці про смерть вченого, про що писалося в «Ділі». Перша вістка про смерть М. Грушевського в Болгарії містилася 30 листопада в «Зарі», і майже одночасно з'явилися замітки в усіх болгарських щоденниках. «Литературенъ Гласъ», що виходив під редакцією «великого прихильника України п. Д. Б. Митопа», 12 грудня помістив 2-шпальтову статтю проф. Д. Шелудька «Знаменитиятъ украински ученъ Грушевський почина». «Бюлетин Польско-Українські» 2 грудня подав коротку замітку з портретом ученого, 16 грудня — надрукував статтю проф. М. Кордуби «Міхал Грушевський яко гісторик»; літературно-суспільний тижневик «Піон» 22 грудня також помістив статтю М. Кордуби «Міхал Грушевський» [10]. Тижневик «Новое Слово» (Берлін) помістив 2 грудня на першій сторінці замітку про смерть М. Грушевського під назвою «Ще одна жертва»; а 9 грудня надрукував статтю Ч. Никольського «Большевики і Грушевський». Віленський «Родин Край» 8 грудня опублікував статтю «Съмерць Міхала Грушевскага» [11]. Найповажніший англійський щоденник «Таймс» також помістив замітку про М. Грушевського 8 грудня [12].

Отже, смерть М. С. Грушевського не залишила осторонь жодного українця. Його згадували і інтелегенція, і духівництво, і простий люд. Згадували як історика України та української

літератури, як очільника НТШ, як голову Центральної Ради, як «Батька України», як «символ політичного відродження української нації в ХХ столітті» тощо. Як би до нього не ставилися різні політичні сили, велич його була незаперечна, оскільки він все своє життя вболівав Україною і жив для її блага. Наостанок наведу оцінку політичної діяльності М. С. Грушевського головою УНДО Дмитром Левицьким: «...Михайло Грушевський стояв на чолі визвольницького руху, що вибух після поверх 200-літньої найстрашнішої неволі, після кількох літ виснажуючої війни, в умовинах, які накидали одночасно боротьбу за національні права і соціальні, та які казали одночасно вести війну з національним ворогом і протиставитися розкладовим соціальним гаслам. Хто бачив тоді ту шалену розруху, ті маси рідного і чужинецького вояцтва, опанованого тільки одною думкою: мерщій вертатися до дому і самочинно ділити панську землю та долагоджувати свої місцеві порахунки, хто бачив ту небезпеку, що Україна могла втопитися у хаосі й анархії, той тільки може доцінити факт історичної заслуги Михайла Грушевського, що він зумів авторитетом свого імені і своїм політичним розумом зупинити перед анархією рознуздані маси та влити їх у державницьке річище. Тільки одинокий на Україні Михайло Грушевський міг перевести у тих часах Центральну Раду від 1-го до 4-го Універсалу, тільки Він один міг був довести до Берестейського Миру, тільки Він один вмів зберігти гідність у моменті розгону Центральної Ради. Йому тільки треба завдячувати, що після тої організаційної підбудови, яку доклала під українську державність Центральна Рада, міг втриматися і період гетьманату і Директорії. Йому ми завдячуємо у першій мірі, що могла повстати безпереривність державницької традиції від 1917 року. Йому завдячуємо ми і наші нащадки той запал до визвольницької боротьби, без якого неможлива боротьба» [4].

Література та джерела

1. Шаповал Ю. І. Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 83–98.
2. Тельвак В. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2009. — Вип.13. — С. 176–183; Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукра-

- їнської громади в 1934–1935 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2011. — Вип.14–15. — С. 286–294; Тельвак В., Яценюк Т. Смерть Михайла Грушевського на сторінках української закордонної періодики // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. — 2013. — № 21. — С. 182–188; Юркова О. Вшанування патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи. — К., 2014. — С. 219–237 та ін.
3. Юркова О. В. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2013. — Вип.22. — С. 31–54.
 4. Діло. — 1934. — 28 листопада. — С. 1.
 5. Діло. — 1934. — 1 грудня. — С. 1.
 6. Діло — 1934. — 5 грудня. — С. 2.
 7. Діло. — 1934. — 30 листопада. — С. 1.
 8. Діло — 1934. — 2 грудня. — С. 1.
 9. Діло. — 1935. — 17 березня. — С. 3–4; 18 березня. — С. 2.
 10. Діло. — 1935. — 11 січня. — С. 3–4.
 11. Діло. — 1934. — 15 грудня. — С. 5.
 12. Діло. — 1934. — 17 грудня. — С. 4–5.

REFERENCES

1. SHAPOVAL, YU.I. (2006). Zahadka smerti Mykhaila Hrushevs-koho — The Mystery of the death of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrain-skyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian historical journal*. 5. pp. 83–98.
2. TELVAK, V. (2009). Vshanuvannia pamiaty Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh polskykh vydan (1934–1939 rr.) — The memory of Mykhailo Hrushevsky on the pages of Polish periodicals (1934–1939). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk — Drohobych local history collection*. Vol. 13. pp. 176–183; TELVAK, V. (2011) Mykhailo Hrush-evskyi v memorialnykh praktykakh zakhidnoukrainskoi hromady v 1934–1935 rr. — Mykhajlo Hrushevsky in the memorial practices of the Western-Ukrainian community in 1934–1935. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk — Drohobych local history collection*. Vol. 14–15. pp. 286–294; TELVAK, V. & YATSENIUK, T. (2013) Smert Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh ukrainskoi zakordonnoi periodyky — The Death of Mykhailo Hrushevsky on the Ukrainian pages of foreign periodicals. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Istorychni nauky» — Scientific notes of National University «Ostrog Academy». Series «Historical science»*. 21. pp. 182–188; YURKOVA, O (2014). Vshanuvannia patriarkha: Reaktsiia na smert Mykhaila Hrushevskoho poza mezhamy radian-skoi Ukrainy — The honoring of the Patriarch: the Reaction to the death of Mykhailo Hrushevsky outside Soviet Ukraine. *Ukraina na is-*

toriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy. — Ukraine on starogracke the map of interwar Europe. Kyiv. pp. 219–237.

3. YURKOVA, O. V. (2013) *Taiemnytsi ofitsiinoho nekroloha Mykhaila Hrushevskoho — Secrets official obituary of Mykhailo Hrushevsky. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky — Problems of history of Ukraine: facts, opinions, search.* Vol. 22. p. 31–54.
4. Dilo — *Work* (1934). November 28. p.1.
5. Dilo — *Work* (1934). December 1. p.1.
6. Dilo — *Work* (1934). December. p.2.
7. Dilo — *Work* (1934). November 30. p.1.
8. Dilo — *Work* (1934). December 2. p.1.
9. Dilo — *Work* (1935). March 17. pp.3–4; *Ibid.* March 18. p.2
10. Dilo — *Work* (1935). January 11. p.3–4.
11. Dilo — *Work* (1934). December 15. p.5
12. Dilo — *Work* (1934). December 17. pp.4–5

Надійшла до редакції 26 лютого 2017 р.